

КОЗАЦЬКЕ ЧОРНИЛО

На цій всенародно відомій картині російського художника українського походження Іллі Юхимовича Рєпіна (народився 1844 р. у м. Чугуєві Харківської губернії) поруч із непересічним, дивно схожим на гоголівського Тараса Бульбу козарлюгою — персонаж, який одразу впадає в око глядачеві. Дещо худорлява, дрібнувата, але міцна статура. Розумне, рухливе обличчя. Веселі, хитрі, примружені очі. Тоненькі чорні вуса. Стрижка під «макітру». На приналежність до певної посади вказує гусяче перо в його руці. Це писар Війська Запорозького. А на столі стоїть чорнильниця-сулія, дещо схожа на колбу з хімічної лабораторії. Поряд з чорнильницею, під вправною писарською рукою, лежить аркуш білосніжного паперу. Достеменно відомо, що прототипом військового писаря на картині художника був його сучасник — професор Дмитро Яворницький (1855—1940), славетний наш історик і краєзнавець.

А яким же чорнилом писали військовий писар й усі козаки запорозькі?

Мудрі люди кажуть, що кожний час породжував своє чорнило. Попит на чорнила ніколи не минав. Не минає він і нині. І це не випадково. За афористичним висловом відомого англійського поета лорда Джорджа Байрона (1788—1821), однієї краплі чорнила досить, щоб збудити думку в мільйонів людей!

Сьогодні відомо, що загальна назва «чорнило» об'єднує досить різноманітні речовини. Західна Європа тих часів, наприклад, писала сепією — коричневими природними барвни-

ками. Це була кров із судин головоногих молюсків. У Китаї та на мусульманському Сході панувала тоді туш — дрібна суспензія частинок чорної сажі в рослинній олії. У вищих прошарках суспільства побутовали навіть чорнила з порошку дорогоцінних каменів, а вже додавання порошку золота до них при королівських дворах було загальновідомим фактом. До речі, червоне чорнило вважали у ті часи священним. Писати ним міг тільки імператор. І навряд чи він міг подумати, що через довгі сторіччя потому червоним чорнилом будуть користуватися вчителі всього світу, виправляючи помилки й виставляючи школярам оцінки.

І.Ю. Рєпін «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1891)

Проте всі ті чорнильні рідини були непридатні для Запорозької Січі. Козакам потрібне було чорнило, яке б зберігалось довго, не псувалося за спартанських умов польового життя. До того ж воно мало бути дешевим. Чому? Згадаймо: на час підписання у 1654 р. Богданом Хмельницьким угоди з російським царем майже 90% козаків та близько 70% козачок уміли писати і читати. Для того, щоб навчити таку силу народу, потрібне було доступне чорнило. Наші пращури його й одержували. Звідки? Відповідь на це запитання можна знайти, наприклад, у рідкісній брошурі лікаря і самобутнього сучасного письменника А. Пастернака «Козацька медицина». Він пише, що одержували козаки чорнило з місцевої сировини, з рослин, які були поруч. Це, насамперед, бузина червона та чорна. З достиглих ягід цих кущів виходило червоне чи руде із золотавим вилиском або ж чорне чорнило.

Цікавим був спосіб виготовлення чорнил. Наші предки брали стиглі ягоди бузини, подрібнювали їх, заливали водою (найкраще дощовою), кип'ятили на краєчку багаття, де жар не такий сильний. Дуже швидко фарба переходила в розчин. Тоді його зливали з казанка в чистий посуд, у полив'яний глечик. А до гущі знову доливали води й продовжували її виварювати. Так повторювалося від трьох до п'яти разів. Зливу рідину відстоювали ніч. На ранок знов переливали у чистий посуд і на слабенькому вогні, ретельно перемішуючи, випаровували (тож усе виходило у козаків, як у вправних хіміків). Густу фарбу зливали у пляшки-сулії. Додавали трохи залізо-купоросних або галунових протрав — щоб довше зберігалася та мала стійкий колір. Нині кожен хімік скаже, що до складу бузинового барвника входять природні біоорганічні речовини — дубильні кислоти (наприклад, галова кислота), відкриті шведським хіміком Карлом Шееле у 1786 р. Саме вони й утворюють з іонами заліза хімічні сполуки — так звані хелатні комплекси заліза. Ці комплекси стійкі проти дії світла, температури та згубних бактерій з водного середовища. Пе-

ред використанням чорнило змішують з водою, на око писаря підбираючи зручну в'язкість. А коли його не розводити, то можна не лише писати козацькі універсали чи листи, а ще й фарбувати ним за відомими тоді методиками тканину, шкіру та хутро.

Таким чорнилом козаки ще й лікувались. Ось, приміром, чорнилом з дубових «горішків» (патологічні утворення на листі) змащували місця, уражені бешихою (гостре запалення шкіри). Бузинове чорнило (з додаванням столової ложки меду) пили при застуді та нежитю. Вільхове або з дубових «горішків» чорнило доливали до води, миючи голову, щоб зміцнити волосся. Очевидно, спосіб був дієвим, адже серед запорожців голени зустрічалися часто, а лисих ніби й не було. Усіма видами чорнил, а бузиновим наосіб, мастили лишпаї та інші ураження шкіри.

Писар Січі Запорозької та його помічники щиро дбали, щоб написане виглядало гарно, мов картина. Для того потрібні були чорнила різних кольорів і відтінків. Тому зелене чорнило одержували з листя бузини або відвару стебла хвоща польового. Синє — зі стебел плауну булавоподібного (місцеві назви — лікоподій, дереза, плавун тощо) чи з корінців споришу, зібраних наприкінці літа. Урочисте пурпурове чорнило — дарунок ягід жостеру ламкого, брунатне — його кори. Так само брунатне, але темніше одержували з відвару гілок і кори вільхи з додаванням до нього галунової протрави та дубових «горішків». Якщо до цього відвару додавати суміш залізо-купоросних протрав, то чорнило виходило вже сірувато-жовтим.

З розміщенням полків козацьких по землях України накази та грамоти писали різнокольоровими чорнилами. Могло бути так, що наказ, одержаний «згори», в'юнився синіми літерами, писаними чорнилами з коріння споришу, а вже відповідь, скажімо, з Чернігівщини, землі якої багаті дубом, — чорнилами з дубових «горішків», надійно стабілізованих мідним купоросом.

Літні люди розповідають, що в роки Великої Вітчизняної війни, під час німецької оку-

пації, по сільських школах учителі навчали дітей грамоті, пишучи бузиновими чорнилами на старих газетах.

А тепер повернемося власне до козацького листа — головної теми картини І. Рєпіна. Ще з дорєпінських часів дослідники доводять, що жодного такого листа наші уславлені земляки не писали. Це лише міф. Лист — не історичний документ, а поширений літературний витвір народний, який і наснажив талановитого майстра на створення художнього шедевра (до речі, художник працював над ним упродовж майже 12 років). Написано про цю цікаву історію чимало. Недавно своє бачення виклав і відомий журналіст та письменник Олесь Бузина на сторінках «Київських ведомостей» (2003). Пригадаймо, що сам І. Рєпін у листі до художника, історика мистецтва та публіциста В. Стасова згадував: *«У Малоросії у кожного паламаря є список цього апокрифа. І коли зберуться гості в «панотця», листа часто читають підпитий компанії»*. Варіанти листа мають зовсім різні дати. Вони розходяться між собою майже на півтора століття: 1600, 1619, 1620, 1678, 1702, 1733... Султана ж козаки в різних листах називають і Махмудом IV, і Ахметом III, і навіть Османом II. Уперше варіанти листів надрукував виходець із Чернігівщини поет й історик М. Маркевич (1824—1860) у 5-му томі «Истории Малороссии» майже 160 років тому. А коли в 1872 р. М. Костомаров опублікував листа запорожців у журналі «Русская старина», то редакцію буквально засипали іншими його списками — тими, що потрапили до кореспондентів від їхніх предків. Кожен вважав, що саме його варіант листа автентичний, а М. Костомаров — помиляється.

Найпоширеніший нині той текст відповіді султанові, який Д. Яворницький навів у «Історії запорожських козаків», пов'язавши його з іменем кошового отамана Івана Сірка (~1605—1680): *«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не бу-*

деш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипта свинар, армянська свиня, татарський сагайдак, каменецький кат, подолянський злодійока, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!.. Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким». Чому саме цей варіант одержав найбільше поширення, відповісти навіть вправному Олесеви Бузині важко. Може, тому, що був найбільш пристойним, адже інші були переповнені брутальними лайками. Якщо повірити, що цю дипломатичну «продукцію» справді кудись надсилали, то може скластися враження, що запорожці й турки тільки тим і займалися, що в кожному поколінні обмінювалися листами приблизно однакового змісту. Та й історики добре розуміли, що мають справу саме з «апокрифами», як висловився І. Рєпін. Той самий Д. Яворницький випередив публікацію листа М. Костомаровим фразою: *«У багатьох аматорів старовини й дотепер зберігаються копії цього, може бути, мнимого, але зовсім згодного з духом запорожських козаків листа турецького султана й курйозної відповіді на нього запорожців»*.

Все-таки у листі козаків була вища правда. Те, що таке відправляли султанові, — дуже сумнівно. А от думали саме так. І ніяк інакше! Бо забагато сала залили турки за шкуру нашим предкам!

Г. КОВТУН,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту
біоорганічної хімії та нафтохімії
НАН України (Київ)